

ФИЛОСОФИЯ НА РЕЛИГИЯТА

RELIGIÓZNO-ESENCIÁLNE ASPEKTY REPRODUKCIE V ISLAME ¹

Eva Orbanová

Doc., Faculty of Philosophy and arts, Universitas Tyrnaviensis (Trnava, Slovachyna)

eva.orbanova@truni.sk

ORCID 0000-0001-5534-4415

DOI: [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2019-1\(13\)-2\(14\)-57-62](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2019-1(13)-2(14)-57-62)

Анотация

Ева Орбанова. Религиозни и есенциални аспекти на репродукцията в исляма.

Феноменът на генеалогичното възпроизвеждане в този регион на света отдавна изпитва религиозно влияние. Това въздействие върху биологичната и репродуктивната сфера на човешкото съществуване може да се види не само в живота, образа на вярващия, но и по характера на връзките на последния със съответната религиозна общност. Ислямът въз основа на своето историческо развитие представлява специфични репродуктивни правила. Текстът на статията включва анализ на светите книги на ислямската религия от гледна точка на разкриването на съществените аспекти на възпроизвеждане на населението. През призмата на личността авторът се фокусира върху моментите, които, макар и модифицирано, отразяват семейната практика в ислямската общност.

Ключови думи: репродукция; ислям; Коран; змия; слънчево; жена; мъж

Анотація

Ева Орбанова. Релігійно-есенціальні аспекти репродукції в ісламі. Феномен

генеалогічного відтворення в даному регіоні світу вже давно піддається релігійному впливу. Цей вплив на біологічну і репродуктивну сферу людського існування простежується не тільки в житті, образі віруючого, але також і в характері зв'язків останнього з відповідною релігійною громадою. Іслам, з огляду на свій історичний розвиток, представляє специфічні репродуктивні правила. Текст статті передбачає аналіз священних книг ісламської релігії в аспекті виявлення суттєвих аспектів процесу відтворення населення. Через призму особистості автор намагається відтворити ті моменти, які, хоча і модифіковано, відображають сімейну практику в ісламському суспільстві.

Ключові слова: репродукція; іслам; Коран; змія; сонячний; жінка; людина

Abstract

Eva Orbanova. Religious and essential aspects of reproduction in Islam. The phenomenon of genealogical reproduction has long been subjected to a religious reflection of the respective part of the world. Consequently, this religious impact on the biological and reproductive sphere of human existence determined not only the life and lifestyle of a believer, but it has also connected him with the particular religious community. Islam, regarding its historical development, has its own specific reproductive rules. The article aims to analyze the essential aspects of reproduction resulting implicit in the sacred books of Islamic religion. Through the prism of personality, the author tries to recreate the moments that in a modified form reflect the family practice of the Islamic community.

Keywords: reproduction; Islam; Quran; hadith; Sunnah; woman; person

¹ The article is publishing within the frame of grantu VEGA č. 1/0585/18 (2018 – 2019) *Bioetics of reproduction health in Islam: basis, discusion and challenges.*

Úvod. Reprodukčná aktivita náboženského spoločenstva, etnika, národa bola a je kľúčovým genealogickým parametrom. Ľudská reprodukcia nebola v žiadnom náboženskom spoločenstve separátnym, a už vôbec nie areligióznym, a len rýdzo biologickým fenoménom. Podliehala príslušnej eticko-axiologickej reflexii, ktorá zároveň mala normatívny charakter. Ponúkaná hodnotova zameraná reflexia je následne podriadená príslušným náboženským doktrínam, ktoré vychádzajú zo svätých kníh toho, ktorého náboženstva. Výraz svätý je v rámci religionistiky ako empirickej vedy univerzálne aplikovateľný z dôvodu všeobecnej prítomnosti numinózna v jednotlivých religiozitách. V takomto striktno religionistickom kontexte je pojem svätý a jeho deriváty v tomto článku preberaný (Orbanová, 2010, p. 178).

Príčom hodnotová sféra sa automaticky premieta do etických postulátov – prerogatív nachádzajúcich sa v každom náboženstve. V konečnom dôsledku tieto predpisy sa stávajú morálnym vektorom života veriaceho človeka a explicitne sa premietajú do jeho životného štýlu. Medzi predpismi morálneho konania majú v každom náboženstve nezastupiteľné miesto práve nariadenia dotýkajúce sa biologickej reprodukcie človeka. Sexualita, sexuálne správanie ako dôležitá a svojou naturálnou potenciou veľmi mocná súčasť individuálneho správania, je tak v konečnom dôsledku religiózne určená a eticky kodifikovaná. Je evidentné, že nielen sväté knihy ale i náboženská komunita, spoločenstvo sankcionujú akékoľvek porušenie etického pravidla biologickej reprodukcie.

Všetky etické systémy náboženstiev odrážajú jednak vzťahy medzi človekom a božstvom, ako aj vzťahy medzi ľuďmi navzájom. Etické prerogativa tak implicitne definujú príslušné božstvo, ako aj človeka ako takého. Človek, keďže sa ocitol v priezore a prizme etických normatífov má svoju hodnotu, esenciálnu dôležitosť, ktorá v rámci rôznych foriem medziľudskej komunikácie je mu priradená. K špecifickej forme ľudskej komunikácie patrí i sexuálne komunikácia. Jej výnimočnosť spočíva v subtilnosti, resp. intímnosti samotnej formy ako aj v telesno-afektívnej intenzite. Z tohto dôvodu sexuálna komunikácia je najintímnejším priblížením sa k duchovno-duševnej a telesnej interiorite druhého človeka. Ak sa človek stáva osobou aktom narodenie, tak sexuálna forma komunikácie, ktorej je produktom, je zároveň najhlbším a najbližším interpersonálnym vzťahom. Bez ohľadu na biologickú principiálnosť sexuálneho aktu, ide predovšetkým o vzťah dialogický, t.j. personálny. I z toho dôvodu reprodukcia vždy je a bude podmienená komplementaritou pohlavia. Súčasné úvahy o klonovaní a jej praktickej aplikácii danú premisu nediskvalifikujú, pretože klonovanie oslabuje, doslova eliminuje biologickú variabilnosť, ktorá je existenčnou a esenciálne genealogickou podmienkou.

Tematické zameranie článku upriamuje pozornosť na fenomén biologickej reprodukcie v islame, ktorá má svoje nábožensko-axiologické aspekty. Spomedzi hlavných zdrojov, ktoré reflektujú danú problematiku vyberáme ústredné spisy, ktorými sú korán, hadís – Muhammadova sunna – obyčaj, tradícia (Pavlincová, 1994, pp. 439) a religiózny systém šari'a, t.j. správna cesta hodná nasledovania (Pavlincová, 1994, p. 443). Hadís stelesňuje tradíciu o výrokoch a skutkoch proroka Muhammada a je jedným z hlavných zdrojov islamského práva (Bahbouh, Fleissing, Raczyński, 2008, p. 94).

V povedomí laickej verejnosti však najviac rezonuje predovšetkým ústredná kniha islamu, ktorou je korán. Je zostavený zo 114 súr, pričom nie každá z nich sa venuje biologickej reprodukcii rovnakou mierou. Z hľadiska objektívnej introspekcie zvolenej problematiky, do ktorej patrí i personalistická reflexia reprodukčných pravidiel, je po stránke metodickej článok rozdelený do nasledujúcich tematických okruhov. Príčom zvolené parciálne tematicky zamerané prístupy korešponujú s ústrednou témou reprodukcie a sexuálneho správania. Metodická postupnosť textu je nasledujúca: otázka personality muža a ženy v islame, predmanželský výber – selekcia, reprodukčné správanie sa v manželstve, rozvod a jeho príčiny. Všetky uhly pohľadu budú podrobené náboženskej reflexii islamu, obsiahnutého v uvedených zdrojoch, ktoré sa v konečnom dôsledku odrážajú i v religiózno-spoločenskom systéme šari'a.

Muž a žena ako osoba. Reprodukčná prax v islame, ako prejav osobnej a osobitej biologickej komunikácie, je po celé stáročia zjavne odlišná od iných náboženských systémov. Paradoxne odlišnosť tkvie v jej personalistickom základe. Samotný korán na mnohých miestach vníma ženu doslova apersonálne, častokrát dokonca veľmi striktnie z pozície biologického determinizmu. Následne sex je vnímaný ako najužitočnejšia forma manželskej komunikácie, z ktorého má úžitok celá islamská obec (arab. *Umma*) (Pavlincová, 1994, p. 436). Mimochodom zaujímavosťou je, že akékoľvek ženské meno, samozrejme okrem Márie matky Ježišovej, ktorá je však mylne uvádzaná ako sestra Áronova (súra 19: 28), sa v texte koránu neobjavuje. Apersonalistický základ pohľadu na ženy je zjavný i v obsiahlej súre Krava, kde je uvedené *“Vaše ženy sú pre vás poľom”* (súra 2: 223). Rovnako axiologická pod/dimenzia, hodnoty ženy v porovnaní s osobou mužského pohlavia vyplýva z tejto posvätnéj knihy moslimov: *“Chlapcovi patrí majetok rovnajúci sa majetku dvoch žien”* (súra 4: 11). V konečnom dôsledku evidentný hodnotový deficit je zjavný, a islamskej literatúre jasne formulovaný. Dotýka sa už samotného narodenia osoby ženského pohlavia: *“Hnevom sa zatiahne tvár toho, komu donesú zvesť o narodení dcéry”* (súra 16: 58). Explicitne z daného axiologického deficitu osôb ženského pohlavia vyplýva, že *“Muži stoja vyššie v spoločnosti ako ženy!”* (súra 2: 223). Následne takto religiózne ošetrovaný spoločenský úzus v praxi univerzálne stratifikuje a hierarchizuje islamskú populáciu, tak, že v konečnom dôsledku *“Muži majú prednosť pred nimi”* (súra 2: 223).

Z daného pôvodne biologicky ukotveného pravidla, ktoré je navyše legitimizované nielen koránom ale i religiózne-spoločenským systémom šari'a, sa odvíja evidentná personálna disproporcía a disharmónia v ponímaní, hodnoty a ľudskej dôstojnosti muža a ženy v islame. S určitým nadhľadom je možné konštatovať, že rétorika islamu až posmrtné – eschatologicky kompenzuje poddimenzovaný pohľad na ženy, ak sa konštatuje, že nebo, raj v ponímaní islamu bez žien je prakticky nemysliteľný. V súre Milosrdný sa o rajských záhradách doslova píše: *“Sú v nich dievčatá s panenským pohľadom, ktorých sa predtým nedotkli ľudia ani džinovia”* (súra 55: 56).

Výber manželky. Výber životných partneriek je zjavne podriadený islamskej vierouke, nakoľko *“Manželstvo, nikáh, patrí v islame k náboženským povinnostiam mužov a žien”* (Zaviš, 2015, p. 246) Z litery koránu vyplýva, že žena nie je tá, ktorá si partnera môže vybrať, ale naopak sa i v tejto najintímnejšej oblasti svojho života riadi odporúčaním mužskej reprezentácie rodiny – otca, strýka, brata, atď. Podľa koránu práve vrodenná zmyselnosť a prílišná, nekontrolovateľná emocionalita ženám zabraňuje v správnom – rozumnom uvažovaní, a to nielen v tak závažnej záležitosti, ako je uzatvorenie manželstva: *“Ženy sú v inteligencii a náboženstve podriadené mužom”* (Warner, 2015, p. 49). Limita obmedzeného výberu sa týka i samotného muža, pretože výber partnerky je možný výlučne z radov vyznavačiek islamskej viery: *“Nežehnajte sa s pohanskými ženami, dokiaľ neuveria”* (súra 2: 221). V takomto prípade je však možné chápať samotný sňatok aj ako praktický prostriedok nenásilného šírenia islamu. Veď v dnešnej globalizovanej a multikultúrenej či multináboženskej spoločnosti nie je žiadnou zvláštnosťou vidieť i mladé slovenské ženy v burkách a hidžábe idúce popri manželovi muslimovi. Explicitne dané predreprodukčné pravidlo šari'a zakazuje vziať si za manželku, ženu iného vierovyznania. Z čoho vyplýva, že konverzia na islam, je nutnou podmienkou uzatvorenia sňatku v islamskom svete, kde platí religiózne-spoločenský systém šari'a. V tejto súvislosti je potrebné poznamenať, že status pohana, pohanky islam priznáva všetkým, ktorý sa nachádzajú mimo teriariálnu alebo duchovnú oblasť náboženstva islamu. Terminus technicus na označenie toho, kto stojí mimo duchovné územie islamu je káfir (arab. neveriaci). Je zaužívaný i v oblasti islamskej právnej vedy.

Špecifickým prípadom, ktorý je diametrálne odlišný od kultúry európskeho regiónu, kde dominuje kontinentálny právny systém, je fenomén tzv. detskej nevesty. Korán na rozdiel od hadísov im nevenuje veľkú pozornosť. Avšak dejiny náboženstva islamu, islamská tradícia tento fenomén zaznamenala, i v súvislosti s uzatvorením sňatku proroka Muhammada (570-632) s vtedy ešte

nepnoletou Á'išou (611 – 678). V čase uzatvorenia sňatku mala najobľúbenejšia Muhammadova Ibn Abdulláhova manželka Á'iša Bint Abú Bakr vek 6-7 rokov (Komorovský, 1997, p. 19). Fenomén manželského zväzku, kde figurovala i detská nevesta Á'iša, je zakomponovaný i v náboženských traktátoch islamu, konkrétne v Muhammadovej sunne. *“Vieme, že Aišina matka ju zložila z húpačky, na ktorej sa zrovna húpala, aby ju učesala a podala prorokovi, aby do nej mohol vstúpiť (mať s ňou sex) – a to všetko behom jedného dňa”* (Botros, Ibrahim, 2015, p. 28). V nej je rovnako zaznamenané: *“Mať svadbu s dieťaťom je učenie sunny”* (Warner, 2015 a, p. 28). Netreba zvlášť zdôrazňovať, že uzatvorením sic politicky strategického manželstva Muhammada s nepnoletou, tento typ sňatku bol a je pre islamskú komunitu legálny a legitímny. Avšak v komparácii s európskym kontinentálnym systémom práva sa v prípade detských neviest automaticky otvára problém proiprávnej pedofílie.

Rodinné právo k danej problematike detských neviest pragmaticky a normatívne dodáva: *“Opatrovník nesmie vydať svoju predpubertálnu nevestu za menší obnos, než aký je bežné prijímať ako svadobné veno neviest”* (Warner, 2015 a, p. 26). Akiste týmto pravidlom sa má zabrániť finančnej diskriminácii detských neviest ako takých. V konečnom dôsledku môže ísť o odstránenie diskriminácie rodín, ktoré týmito nevestami disponujú, a k sňatku v moslimskej komunite i ponúkajú. Je pravdou, že v predislámskom zvykovom práve platilo, že žena bola tá, ktorá musela do sňatku priniesť manželské veno. Dievča v rodine bolo finančnou záťažou. Zvykové pravidlo pochovávania novorodencov ženského pohlavia za živa (Korán, 2001, p. 158) bolo až nariadením samotného Muhammada značne revidované. Od tých čias je to muž - ženich, ktorý je povinný do manželstva dať veno neveste, pričom horná hranica manželiek je daná počtom štyri (súra 4: 3). Objektívne však je možné mať i viac žien, pretože rozvod (arab. *talák*) v islame je dovolený. Následne v rámci tzv. sukcesívnej polygamie, ktorá je i v západnej spoločnosti v dôsledku narastajúcej rozvodovosti značne rozšírená, môže mať muslim neobmedzené množstvo žien, t.j. zákonných manželiek.

Reprodukčné správanie sa v manželstve. Islamská polygamia do veľkej miery podmieňuje špecifikum reprodukčných pravidiel, ako aj záležitostí spojené s rozvodom. Nakoľko islam dovoľuje väčší počet zákonných manželiek, pamätá i na akýsi rotačný reprodukčný systém, v ktorom má byť každá manželka takpovediac rovnako “zohľadnená”. Daná cyklickosť biologickej reprodukcie je obsiahnutá v nasledujúcom verši, v ktorom je moslim vyzvaný: *“...ak sa bojíte, že k nim nebudete vedieť byť spravodliví, ožeňte sa len s jednou, alebo môžete mať (podľa vášho práva) otrokyne”* (súra 4: 3). Z čoho vyplýva, že z procesu reprodukcie potomstva nemôže byť žiadna z manželiek vynechaná, opomenutá. Avšak minimálna pozornosť je venovaná v islamských textoch láske ako motivačnému základu manželského súžitia. Dôvodom je i polygamia, ktorá automaticky rozdeľuje srdce muža. Ale aj žena je tá, ktorá sa delí s inými ženami o lásku muža, svojho manžela. V povedomí západnej spoločnosti však rezonuje personalistický pohľad monogamného manželstva s celým svojim myšlienkovým bohatstvom: *“Láska sa rodí v ľudskom srdci, a preto zodpovedá za rozvoj dialogických vlastností ako sú vzťahovosť, dialogickosť, sociálnosť”* (Vadiková, 2011, s. 44).

Žena v manželstve je vnímaná predovšetkým ako matka a manželka. Osobné pocity, postoje, personálne ambície ženy nie sú v svätých knihách moslimov uvádzané. Fenomén polygamie a priori eliminuje manželstvo ako hlboko intímny interpersonálny súzvuk dvoch duší, dvoch srdc. Niektoré sekvencie sunny dokonca tento vzťah prekrývajú, a to striktno naturálnym vyjadrením proroka Muhammada o samotnej podstate manželskej zmluvy: *“Podľa manželského sľubu sa najviac očakáva, že manžel využije svoje právo užívať si vagíny svojej ženy”* (Warner, 2015, p. 54). Paralelne pre islam naturálna podstata manželstva je implicitne obsiahnutá i v definovaní ženy ako takej: *“Najdôležitejšou časťou ženy je vagína”* (Warner, 2015, p. 54). Z podriadenosti ženy vyplýva i povinnosť sexuálne vyhovieť vždy manželovi: *“Pokiaľ si muž praje mať v posteli svoju ženu a ona odmietne, Alah na ňu bude nahnevaný, pokiaľ neurobí svojmu manželovi radosť!”* (Warner, 2015, p. 51). Predominancia až nadradenosť muža je spojená i s narodením detí mužského pohlavia: *“Boh*

vám stvoril manželky, ktoré vám dali synov a vnukov, a tiež vám dal iné dobré veci” (súra 16: 72). Z čoho automaticky vyplýva, že žena, ktorá porodí chlapcov je na tom, z hľadiska spoločenského uznania, lepšie ako tá, ktorej sa narodilo dieťa ženského pohlavia. Pričom však vedná oblasť genetiky nás poučuje, že o pohlaví rozhoduje muž.

Hodnota manželskej vernosti je esenciálne prepojená so stavom manželstva. Porušenie vernosti, ako základného manželského piliera je v islame striktné a exemplárne sankcionované. Islamské právo neopomína i samotnú techniku trestu, ktorou môže byť bičovanie, ukameňovanie ale i zabitie. Netreba zdôrazňovať, že vymeraný trest pre ženu je prísnejší ako pre muža cudzoložníka. Hoci vieme, že nevera nikdy nestojí na jednej osobe. Dopustenie sa smilstva považuje korán za ohavnosť a doslova za zlú cestu (súra 17: 32). Pričom islamské právo, čerpajúc z koránu, neopomína svedectvo o nevere: *“Ak niektoré z vašich žien sa cudzoložstva dopustia, privedte proti nim štyroch svedkov a tí nech dosvedčia ich hanebnosť”* (súra 15: 3).

Rozvod a jeho príčiny. Rozvod (arab. *talák*) je z hľadiska islamu legitímnou súčasťou rodinnej praxe. V samotnom koráne je viac krát spomenutý a dokonca je mu venovaná samostatná súra č. 65, ktorá má rovnomenný názov Rozvod. Z etického hľadiska príčiny rozvodu môže byť rôznorodé, či už spomínaná nevera zo strany muža alebo ženy, osobnostný charakterový nesúlad či dokonca neplodnosť. Korán dokonca taxatívne určuje počet rozvodových konaní a pamätá i na majetkové zabezpečenie ekonomicky slabších, rozvedených žien: *“Rozviesť sa možno dvakrát. Potom možno ženu podržať podľa zvykového práva alebo ju prepustiť v dobrej vôli. Nie je dovolené nič zobrať z toho späť, čo ste jej darovali”* (súra 2: 22). Materiálne zabezpečenie rozvedenej ženy, vdovy a siroty je dlhodobým predmetom islamskej almužny, ktorá je povinná a taxatívne určená. Islamská mravouka však pozná dva typy almužny: povinnú (arab. *zakát*) a dobrovoľnú (arab. *sadaka*). Vyživovanie vdov a sirôt je stálou súčasťou islamskej charitatívnej praxe zakotvanej v samotnom koráne: *“Rozvedeným ženám prislúcha zaopatrenie podľa zvyklostí, čo je povinnosťou bohabojných”* (súra 2: 241).

Rozvod spravidla zasahuje celú rodinu a samozrejme najmä deti. Korán po biologickej stránke pamätá v prípade rozvodu aj na tých najmenších – novorodencov. *“A rozvedené matky koja svoje deti dva plné roky, ak tak chcú, aby kojenie bolo dokončené”* (súra 2: 233). Z citátu vyplýva, že dieťa po ukončení kojenia zostáva v rodine, avšak manželka rodinu sic so svojim venom opúšťa. Stáva sa tak predmetom islamskej almužny, môže sa však nanovo vydať. Závery plynúce z rozvodu pre muža sú pomerne optimistické. Korán hovorí k mužom ale súčasne i k ženám takto: *“Ak sa rozvedie, možno mu jeho Pán dá ako náhradu lepšie manželky, než ste vy moslimky, veriace, pokorné, kajúce, modliace sa, postiace sa, také, čo už nie sú pannami, aj panny”* (súra 66: 56). Z hľadiska reprodukcie je vždy treba pamätať na prežitie, zaopatrenie potomstva, o ktoré má byť po materiálnej stránke aj v prípade rozvodu náležite postarané.

Záver. Biologická reprodukcia v islamských komunitách má bezpochyby permanentne stúpajúcu tendenciu. Svedčia o tom i početné islamské enklávy, ktoré v západnej Európe sa nachádzajú takmer v každom väčšom meste. Je pravdou, že pôvodní obyvatelia Európy v tomto prípade ťahajú za kratší koniec. Jednou z príčin rapidného nárastu moslimského obyvateľstva je v istom zmysle i rigidný religiózno-reprodukčný systém, ktorý je súčasťou islamského etického systému (arab. *achlák*). Z predkladanej štúdie po stránke personalistickej vyplýva nejednoznačný a dokonca miestami hodnotovo ambivalentný pohľad na muža a ženu – aktérov genealogicko-biologickej reprodukcie. Rovnako naturalizovanie samotnej podstaty ženy, ktorá v konečnom dôsledku môže byť jednou zo štyroch v manželskom súžití, robí z nej prakticky účelový nástroj biologickej reprodukcie. Z príkladu mnohodesných rodín i na Slovensku je však možné vnímať, že nárast reprodukcie sa nemusí striktné odvíjať od poddimenzovania ľudskej dôstojnosti ženy ako takej. V kontexte vytvárania islamských populačných enkláv v Európe je systém šarí'a s univerzálnou hodnotou ľudskej dôstojnosti zjavne konfrontovaný, a následne k axiologicky zameranému diskurzu i pozývaný.

Literatúra

- Bahbouh, Ch. - Fleissing, J. - Raczynski, R. (2008), *Encyklopedie islámu*. Dar Ibn Rushd, Praha, 366 s. ISBN 978-80-86149-48-X.
- Botros, Z., Ibrahim, R. (2015), *Sexuální mravy zakladatele islámu*. Lukáš Lhotan v Pstruží, 64 s. ISBN 978-80-904932-6-1.
- Komorovský, J.a kol. (1997), *Religionistika a náboženská výchova*. F. R.& G. spol. s r. o., Bratislava, 421 s. ISBN 80-85580-36-2.
- Korán*, (2001), Knižné centrum, Žilina, 339 s. ISBN 80-88723-81-7.
- Orbanová, E. (2010), *Náboženský synkretizmus v hnutí new age*. FF TU v Trnave, 210 s. ISBN 978-80-8082-343-6.
- Pavlincová, H. a kol.(1994), *Slovník Judaizmus, Křesťanství, Islám*. Mladá fronta Praha, 469 s. ISBN 80-204-0440-6.
- Vadíková, K. M. (2011) *Problematika svedomia v kontexte dialogického personalizmu*. FF TU v Trnave, 200 s. ISBN 978-83-7490-433-9.
- Warner, B. (2015), *Hadisy. Mohamedova sunna*. Centrum pro studium politického islámu, Brno, 91 s. ISBN 978-80-88089-23-0.
- Warner, B. (2015 a) *Právo Šaría pro nemuslimy*. CPSPi Brno, 87 s. ISBN 80-88089-18-6.
- Zaviš, M. (2015), "Bioetické aspekty reprodukčního zdraví u migrantov moslimského vierovyznania", Ralbovská, R. a kol., *Ochrana obyvateľstva v prípade krízových situácií a mimořádných událostí nevojenského charakteru III. Imigrace – bezpečností a zdravotní rizika*. Data Agentura INFOPHARM. s. r. o., Praha, s. 244 – 253. ISBN 978-80-87727-11-9.

© **Eva Orbanová**